

VISIÓ GENERAL DE L'HABITACIÓ I L'HÀBITAT AL LLENGUADOC I AL ROSSELLÓ DURANT LA PROTOHISTÒRIA

Bernard Dedet

Fins al moment present, es coneixen uns setanta jaciments al Lenguadoc i al Rosselló, datats d'entre el Bronze final III B i la fundació de Narbona pels romans l'any 118 aC, que, a partir de sondejos o d'excavacions parcials, donen algunes idees sobre l'habitació i l'hàbitat protohistòrics. Aquesta xifra, que engloba vuit segles, no ha d'amagar les llacunes i les zones fosques que conté la nostra informació. Efectivament, tots aquests jaciments aporten dades sobre els tipus de construcció, però només la meitat ha estat objecte de treballs amplis que puguin lliurar una planta completa de, com a mínim, una cèl·lula arquitectural. Només una quarta part ha donat almenys una unitat domèstica completa. A més a més, només per a alguns jaciments existeixen dades urbanístiques relativament importants o dades sobre les muralles.

Així mateix, amb l'excepció del litoral on els establiments portuaris comencen a ésser més ben coneguts com a resultat de les darreres excavacions en extensió (Le Port a Salses, els Pirineus Orientals i, sobretot, Lattes, Hérault), els hàbitats de les zones baixes són quasi desconeguts. A l'interior de la regió, els més ben localitzats són principalment els jaciments en alçada, anomenats *oppida* pels arqueòlegs del sud de França, i són els que ens aporten els coneixements bàsics sobre l'hàbitat i les modalitats d'implantació humana. Segurament, però, se sobreestima la importància d'aquests jaciments, com ho demostren les últimes prospeccions fetes al Lenguadoc i al Rosselló, les quals han permès la descoberta d'un gran nombre d'ocupacions de plana, de vall o de clotada.

D'altra banda, els edificis són més o menys ben coneguts en funció de la tècnica de construcció. En el cas dels edificis fets amb materials peribles, totes les cases del Lenguadoc anteriors al principi del s. VI o una part molt important de cases en els segles següents (sobretot per la part no litoral de la regió), els límits de les cèl·lules, la planta i la superfície, poques vegades es poden determinar. Evidentment, passa el mateix quan es tracta de l'organització de conjunt de les aglomeracions construïdes segons aquestes tècniques.

A més a més, en aquesta regió, com arreu de França, l'òptica etnoarqueològica, amb l'objectiu de comprendre de quina manera l'home protohistòric va condicionar i utilitzar l'espai domèstic, només ha tingut importància a partir de mitjan anys setanta, amb el suport de jaciments abandonats bruscament i excepcionalment ben conservats com ara Le Plan de la Tour, a Gailhan, al Lenguadoc, o l'Ille de Martiques, a la Provença. Malgrat tot, la identificació de la funció de cadascuna de les cèl·lules (habitació, magatzem de provisions, local annex, pati domèstic) a partir de l'estructuració de l'espai i/o les restes mobles és impossible d'establir en molts casos, i sobretot en les excavacions antigues. La identificació de possibles relacions entre les cèl·lules que formin unitats domèstiques (lligams basats en la complementarietat de llurs funcions) sovint és només una hipòtesi, i en alguns casos molt dubtosa, atès el caràcter parcial de les observacions fetes a l'excavació i de les dades disponibles.

Malgrat aquestes incerteses, el balanç que se'n pot fer és ampli. Pel que fa a les aglomeracions, es poden observar grans transformacions entre el Bronze final i la fi de la segona Edat del Ferro, que marquen els progressos en l'estructuració i la cohesió dels grups humans. Pel que fa a la casa, però, s'observa una certa perennitat en la forma, en l'organització i en la utilització de l'espai, i reflecteix un gran conservadorisme de l'esfera domèstica.

Els progressos en l'estructuració de l'hàbitat i en la cohesió dels grups humans

A la fi de l'Edat del Bronze, formació dels oppida: reagrupament i establiment en alçada

Durant l'Edat del Bronze fins al Bronze final II inclòs, l'hàbitat, en cova o a l'aire lliure, és aïllat. L'agrupació de diverses cèl·lules d'habitació no es constata clarament fins

al Bronze final II, a les ribes dels estanys que envolten el litoral llenguadocià, prop de Montpellier (Tonnerre, Camp Redon) o de Narbona (Roc de Conilhac). Es tracta de petites aglomeracions d'uns centenars de metres quadrats, però sempre menors d'una hectàrea (DEDET, 1985a). L'evolució s'accentua d'una manera clara al Bronze final IIIB. Paral·lelament a la persistència de l'hàbitat aïllat a l'aire lliure, les reagrupacions d'hàbitats es multipliquen tant en el litoral com a l'interior, fins al peu de mont de les Cévennes. Sovint aquestes aglomeracions tenen dimensions considerables. A la zona mediterrània, fins a 5ha a Cayla de Mailhac (Aude) (LOUIS i TAFFANEL, 1955) i 7ha

a Roque de Viou (Gard) i a la Gàl·lia interior, de 25 a 30 ha a Carsac, prop de Carcassona (GUILAINE et al., 1986). El Bronze final IIIB marca també en aquesta regió el principi d'un altre fenomen important com és el de l'establiment de l'hàbitat en els cims de pujols aïllats, per exemple Cayla de Mailhac (Aude) i La Jouffre (Gard), o també als límits de l'altiplà, com ara Roque de Viou (Gard) (PY, 1990). Aquest tipus de jaciment no és, però, exclusiu, i a l'interior de la regió es coneixen hàbitats en petites valls (Bergerie Hermet, Gard) o a la plana (L'Estrade, Aude). Totes aquestes característiques perviuen durant la primera Edat del Ferro.

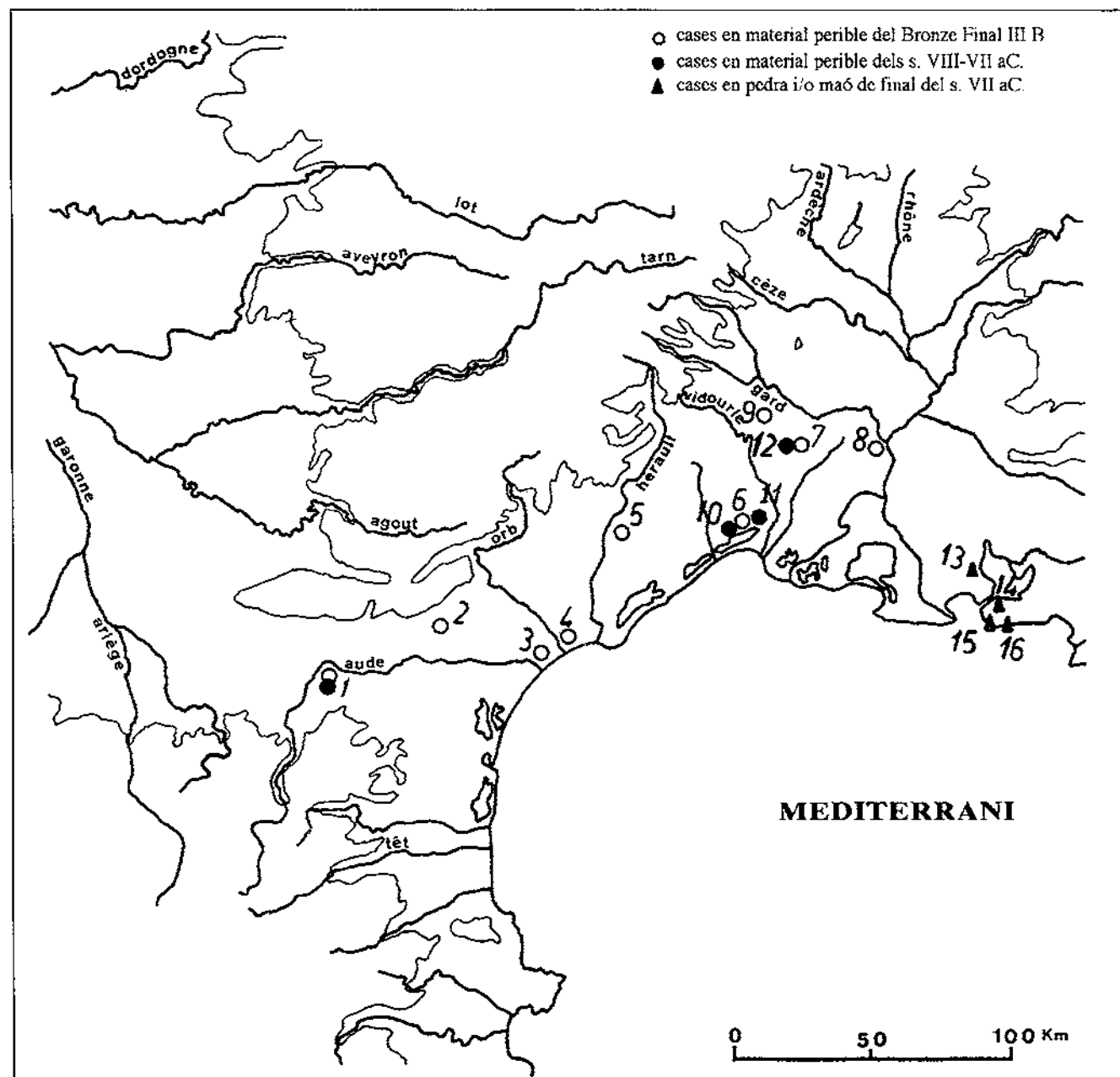

Fig. 1. Repartició de les cases amb pals del Bronze final IIIB i de principi de la primera Edat del Ferro i de les cases amb parets mestres de la fi del s. VII aC al Llenguadoc i rodalia. Cases de pals: 1. Carsac; 2. Cayla de Mailhac; 3. Portal-Vielh; 4. Jonquies; 5. Puech-Crochu; 6. Camp-Redon; 7. Roque de Viou; 8. Triple-Levée; 9. Grand-Ranc; 10. Tonnerre I; 11. La Rallongue; 12. La Liquière. Cases amb parets mestres: 13. Saint-Blaise; 14. Saint-Pierre-lès-Martigues; 15. L'Arquet; 16. Tamaris.

De la casa de materials peribles a la casa construïda amb materials durs: una evolució diferent segons el lloc i l'època

Al Bronze final IIIB i a principi de la primera Edat del Ferro fins a la fi del s. VII o a principi del s. VI totes les cases del Llenguadoc, i també les de la Provença, es construeixen amb materials peribles: parets de tàpia recolzades sobre pals i a vegades sobre un revoltó de pedres, segons la tècnica tradicional de la regió, almenys des del Bronze final II (1) (fig. 1).

Durant l'Edat del Ferro, el tipus de construcció domèstica es transformarà progressivament al llarg d'una part del litoral del Llenguadoc i del Rosselló, amb l'aparició d'edificis amb materials durs, parets mestres en pedra, lligades amb terra i/o amb tovots, amb una coberta vegetal o amb una capa d'argila escampada sobre un enllatat de branques o de taulons sostinguts per bigues. Així doncs, es poden diferenciar dues àrees: a l'interior, en regressió, la casa de tàpia sobre pals, i a la regió litoral, en expansió a partir de la costa mediterrània, la de la construcció amb materials sòlids (DEDET, 1987).

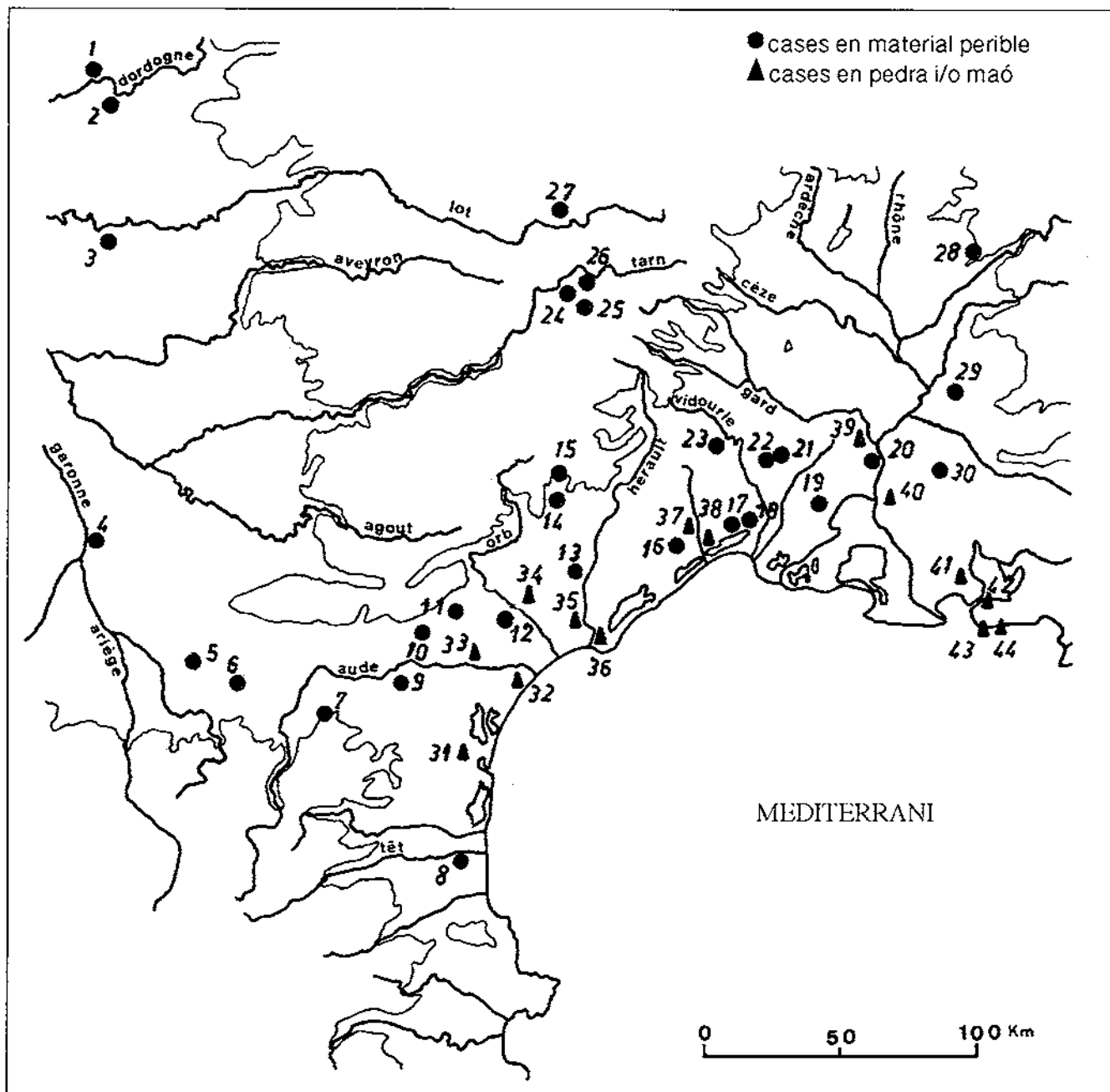

Fig. 2. Repartició de les cases amb pals i de les cases amb parets mestres cap a la fi del s. VI aC al Llenguadoc i rodalia. Cases amb pals: 1. Puy d'Issolu; 2. La Salvate; 3. Vallée du Treboulou; 4. Le Cluzel; 5. Le Roc; 6. L'Agréable; 7. Coumo del Cat; 8. Ruscino; 9. Purgobi; 10. Cayla de Mailhac; 11. Taillesang; 12. Ensérune; 13. Saint-Siméon; 14. La Ramasse; 15. Les Roquets; 16. Les Gardies; 17. Tonerre; 18. La Rallongue; 19. Espeyran; 20. La Rédoute; 21. La Liquière; 22. Font du Coucou; 23. Gailhan; 24. Les Conques; 25. Rouveret; 26. Saubert; 27. Puech de las Cours; 28. La Pègue; 29. Moure de Seve; 30. La Vallongue. Cases amb parets mestres: 31. Pech-Maho; 32. La Moulinasse; 33. Montlaurès; 34. Montfau; 35. La Monédière; 36. Adge; 37. Sextantio; 38. Lattes; 39. Le Marduel; 40. Arlès; 41. Saint-Blaise; 42. L'Arquet; 43. Tamaris; 44. Saint-Pierre-lès-Martigues.

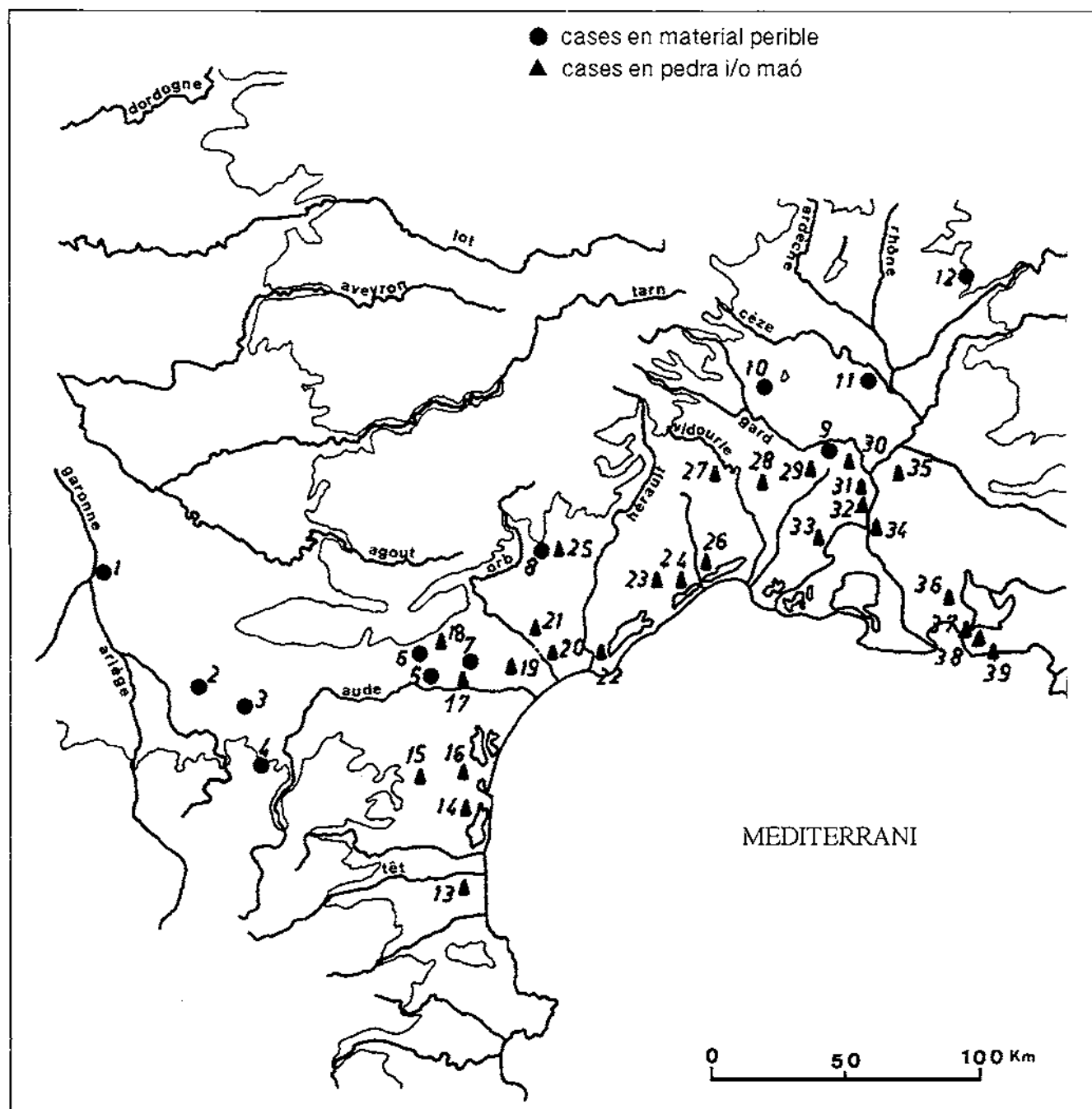

Fig. 3. Repartició de les cases amb pals i de les cases amb parets mestres de la segona meitat del s. V i principi del s. IV aC al Llenguadoc i rodalia. Cases amb pals: 1. Le Cluzel; 2. Le Roc; 3. L'Agréable; 4. La Carla de Bourrière; 5. Mourel Ferrat; 6. L'Escult; 7. Taillesang; 8. Les Courtinals; 9. Roquecourbe; 10. Vié-Ciutat; 11. Saint-Vincent; 12. La Pègue. Cases amb parets mestres: 13. Ruscino; 14. Le Port; 15. Le Calla de Durban; 16. Pech-Maho; 17. Montlaurès; 18. Cayla de Mailhac; 19. Ensérune; 20. Béziers; 21. Montfau; 22. Agde; 23. Les Gardies; 24. La Roque de Fabrègues; 25. La Ramasse; 26. Lattes; 27. Gailhan; 28. Mauressip; 29. Mont-Cavalier (Nîmes); 30. Le Marduel; 31. La Redoute; 32. La Roche de Comps; 33. Espeyran; 34. Arlès; 35. La Roque de Graveson; 36. Saint-Blaise; 37. L'Ile de Martigues; 38. Saint-Pierre-lès-Martigues; 39. L'Arquet.

Les primeres cases de pedres i/o de tovots són conegudes a la fi del s. VII a litoral mediterrani, prop de l'indret on l'any 600 aC els grecs de Focea funden Marsella, a la regió de l'estany de Berre (Tamaris, L'Arquet, Saint-Blaise) (fig. 1). Durant el segle VI, aquesta arquitectura domèstica de parets mestres dominarà el conjunt de les aglomeracions costaneres o molt properes al litoral del Llenguadoc: Le Marduel (Gard), Lattes, Sextantio a Castelnau-le-Lez, Agde, Le

Monédière, Montfau (Hérault), Montlaurès i Pech-Maho (Aude) (fig. 2).

Durant el segle V, aquesta arquitectura s'expansiona progressivament cap a l'interior fins a uns 50 o 60 km. Apareix més o menys aviat, durant el segle V o el segle IV, tant en les aglomeracions antigues amb cases de materials peribles (al Gard: La Redoute, La Roche de Comps, Espeyran, Nîmes, Gailhan, on el pas entre els dos tipus d'ar-

Fig. 4. Ciutat portuària de Lattes (Hérault); planta del barri sud-est de l'aglomeració de la fi del s. II aC (segons D. GARCIA i M. PY).

quitectura s'observa cap al 425; a l'Hérault: Enserune; a l'Aude: Cayla de Mailhac o als Pirineus-Orientals: Ruscino) com en els jaciments de nova creació (Mauressip, al Gard, Le Port a Salses, els Pirineus Orientals, cap al 400 a la Ramasse, Hérault i a Calla de Durban, Aude, o a la fi del s. IV a l'*oppidum* d'Ambrussum, Hérault) (fig. 3). Més cap a l'interior, entre aquesta franja de terres paral·leles a la costa mediterrània i el peu de mont del Massís Central, així com a la regió de Carcassona, persisteix la casa amb materials peril·les fins a la segona Edat del Ferro (per exemple, a La Lagaste, a la vall mitjana de l'Aude, a la fi del s. I aC). En al-

tres contrades, cap a l'oest (Aquitània) o cap al nord (la Gàl·lia interior), l'arquitectura domèstica de materials durs no apareix fins a l'època d'August.

Aquest procés de transformació del tipus de construcció és paral·lel, encara que amb un cert retard, a l'establiment de contactes comercials amb els etruscs i els grecs a la costa, i tot seguit a la intensificació dels intercanvis entre el món grec d'Occident i el món indígena. L'àrea de concentració de cases amb parets mestres correspon a la regió on els intercanvis mediterranis són més intensos. No hi ha cap dubte que la causa d'aquesta transformació progressiva del tipus de

construcció és l'evolució de les condicions econòmiques i socials, resultat de la intrusió d'aquests factors estrangers dins la societat indígena.

Existeixen plans d'organització preconcebuts en els poblats fets amb materials lleugers?

Actualment és difícil respondre a aquesta pregunta, atesa la poca extensió de les excavacions realitzades en aquests

jaciments. De totes maneres, sembla que sovint el relleu condiciona la implantació de les cases, ja sigui sobre terrasses naturals com a Vié-Ciutat (Gard) als segles V i IV, o seguint les línies de ruptura del pendent (La Liquière, Gard, a la fi del s. VII i al s. VI). En els jaciments amb un pendent fort, des del Bronze final IIIB (La Jouffe, Gard o le Cayla de Mailhac), una sèrie de terrasses artificials col·lectives, construïdes darrere els llargs murs de contenció de pedra, serveixen de fonament a diverses cases.

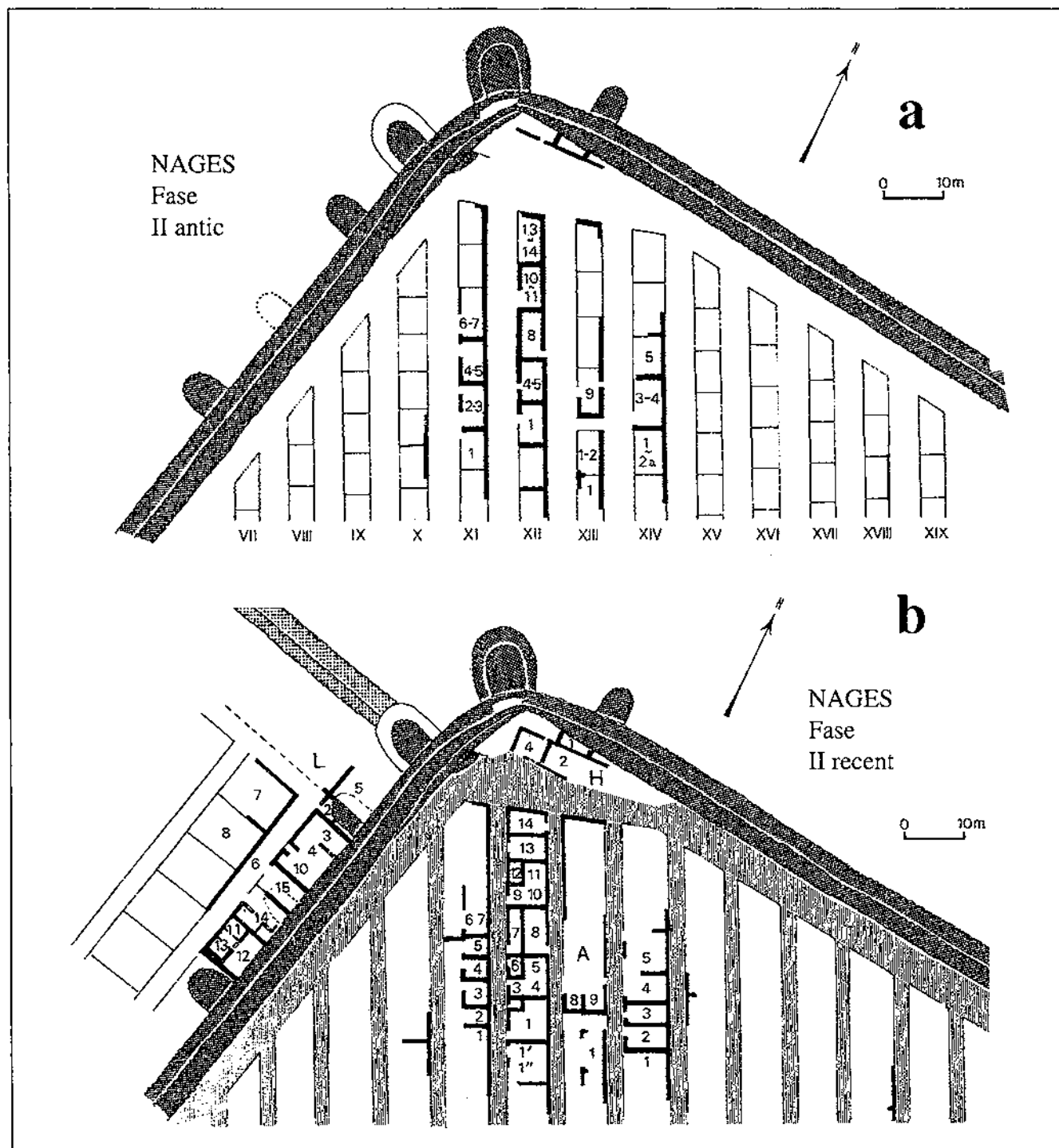

Fig. 5. Evolució del poblat II de Nages (Gard). a: fase II antiga (250-175 aC); b: fase II recent (175-100 aC) (segons M. Py).

Aquest urbanisme construït sobre terrasses artificials persisteix fins a la fi de l'Edat del Ferro en les aglomeracions o en els barris instal·lats sobre pendents forts, per exemple al Marduel i a l'Ermitage d'Alès (Gard), a Montlaurès (Aude) i a Ensérune (Hérault). A la plana litoral i, per tant a la majoria de jaciments de plana, l'aparició de cases de pedres i/o de tovots, de planta quadrangular, va generalment associada a uns plans preconcebuts, relativament regulars, més fàcils d'aplicar a causa de la topografia menys accidentada. Així doncs, a principi del s. V, a Pech-Maho, un sistema de carrers orientats respecte a la muralla i a les vores de la plana, on es troba implantada l'aglomeració, determina una estructura d'hàbitat en illes regulars (SOLIER, 1976). A la mateixa època, l'establiment del poblat del Port a la riba de l'estany de Salses es fa mitjançant uns eixos de circulació ortogonals respecte als punts cardinals (excavacions d'A. Pezin). Sobre la part plana del pla d'Ensérune destaca una sèrie d'habitacions reagrupades en illes més o menys regulars, separades per carrers i carrerons que es creuen segons dos eixos més o menys perpendiculars (JANNORAY, 1955). El mateix cas es coneix, al s. III, a Peyriac de Mer (SOLIER i FABRE, 1969).

De la mateixa manera, al s. V, el barri sud-est de la ciutat portuària de Lattes és construït sobre una xarxa de carrers quasi ortogonal. Aquest jaciment ha estat actualment objecte d'una gran excavació en extensió: dos grans eixos principals, aproximadament nord-sud i est-oest, i carrers i carrerons més estrets, paral·lels a l'eix est-oest, que defineixen illes de cases molt allargades (fig. 4) (GARCÍA i PY, 1992).

En tots aquests jaciments, les cases sovint són adossades contra la cara interna de la muralla. A Nages, des de mitjan s. III, es creen illes molt allargades, amb una orientació diferent de la del sistema defensiu però seguint el sentit del pendent del terreny i, per tant, dels rierols. Aquestes illes estan separades per carrers paral·lels de 5 metres d'amplada (fig. 5a). Durant el segon quart del s. II, aquesta planta serà sotmesa a una modificació sistemàtica: tots els illots s'eixamplen simultàniament i ocupen la meitat de l'amplada dels carrers (fig. 5b) (PY, 1990).

Més cap a l'interior, però, al peu dels Cévennes, durant tota l'Edat del Ferro persisteix un hàbitat amb una estructura menys atapeïda, amb espais no coberts, llocs de circulació, però també amb patis domèstics i solars, que s'intercalen entre les unitats domèstiques, com ara, a Gailhan durant els s. V i IV (fig. 6) (DEDET, en premsa) o a La Ramasse als s. IV i III (GARCÍA, 1993).

Pel que fa als progressos en l'estructuració de l'aglomeració, es manifesten a partir de mitjan Edat del Ferro, mitjançant sistemes de sanejament que canalitzen les aigües de la pluja i, a partir del segle següent, mitjançant la concentració de les deixalles domèstiques en basses situades fora muralles o a l'exterior del perímetre habitat. Abans aquestes deixalles restaven sobre el sòl de les cases o eren dispersades per l'entorn, fent servir els espais lliures entre les cases.

El mur de defensa apareix al segle VI

Amb l'excepció d'Adge, proveït d'una muralla des de la primera meitat del s. VI (colònia massaliota només a partir de la fi del s. V), el mur defensiu no és conegut al Llen-

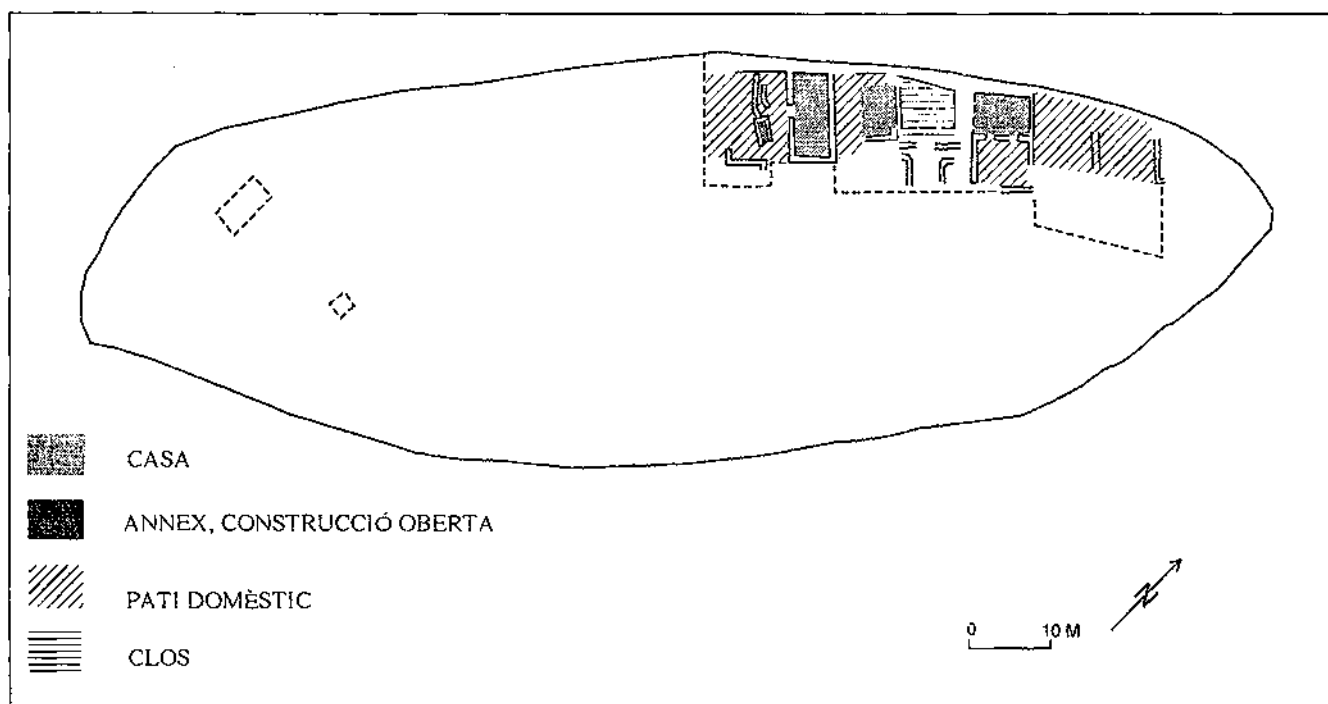

Fig. 6. *Oppidum* de Gailhan (Gard). Planta del conjunt excavat de l'aglomeració de l'últim quart del s. V aC.

guadoc-Rosselló fins a la segona meitat del s. VI. Els de Pech-Maho, Marduel i Lattes són actualment els més antics que es coneixen. Se n'han constatat dos tipus: tan aviat es tracta d'una construcció que només protegeix una banda sensible del jaciment com a Pech-Maho, cap a la fi del s. VI, com d'un mur que envolta completament l'aglomeració (per exemple a Gailhan, a mitjan s. V).

Aquestes primeres muralles són generalment edificades en pedra seca, segons la tècnica de mur simple (un parament cap a l'exterior i un parament cap a l'interior de l'aglomeració, amb un farciment de pedres petites o grava), i a vegades tenen torres o bastions de planta quadrangular que sobresurten (Pech-Maho). Excepcionalment, aquestes muralles poden ser fetes de tovots sobre una base de pedres (Cayla de Mailhac). De totes maneres, no cal excloure l'existència de muralles fetes amb materials peribles a poblats amb arquitectura domèstica feta amb pals, des del Bronze final IIB, com és ara el cas de Carsac, envoltat d'un fossat i d'estacades i situat al límit de la França no mediterrània, on són ben coneguts aquests tipus de construcció (ARCELIN i DEDET, 1985).

El desenvolupament de les muralles durant la segona Edat del Ferro

Durant la segona Edat del Ferro es produeix un gran desenvolupament de les muralles però sense que el fet d'encerclar una aglomeració amb un mur esdevingui una regla; alguns *oppida* no en tenen, com per exemple al Gard, Vié-Ciutat de la segona meitat del s. V i la primera del s. IV o a Mouressip (s. II-V). A la plana, aquestes muralles es poden classificar en tres tipus: l'esperó tancat (Castelviel, Gard), el recolzament a plom (Camp Roland, Aude) i la figura geomètrica tancada, de planta irregular (aquest darrer correspon al tipus més corrent de la regió, del qual és un exemple Cayla de Mailhac). Les superfícies tancades, pel que fa als jaciments en alçada, cobreixen entre 3 i 4 ha de mitjana (amb un màxim de 7 ha a Roque de Viou, Gard), però algunes aglomeracions que comparteixen alçada i sector de plana, com Nîmes, o que s'edifiquen a la zona baixa litoral, com Lattes, van conèixer una extensió més gran (tot i que encara no ha estat precisada).

La majoria de les muralles són construïdes en pedra d'extracció local, senzillament escairades i aparellades en sec. De totes maneres, en algun cas s'ha constatat l'ús de tovots posats sobre una base de pedres, com per exemple a Cayla de Mailhac. Aquestes construccions estan formades per murs cortina de planta rectilínia o corba, que s'enllacen mitjançant angles rectes o arrodonits. Aquestes cortines són formades per un mur simple o per un mur amb un o diversos paraments interns. El mur simple té només un parament cap a l'exterior i un cap a l'interior de l'aglomeració, amb un farciment de pedres més petites. Tots els murs cortina coneguts al Llenguadoc occidental segueixen aquest model: Pech-Maho, Cayla III, La Ramasse, Ensérune, Murrel Ferrat, Camp Roland. Al Llenguadoc oriental, al contrari, no

més les muralles més antigues són d'aquest tipus (Lattes i Marduel, a la segona meitat del s. VI; Roquecourbe, a mitjan s. V, i Roque de Viou, a la primera meitat del s. IV). El mur amb un o diversos paraments interns (fins a cinc), barrejats dins la grava i situats a l'exterior de l'aglomeració, és sistemàtic al Llenguadoc oriental a partir del s. IV. Aquesta tècnica, que correspon a la preocupació de donar cohesió a la massa de la construcció, persisteix fins al s. I aC.

Fins a mitjan s. II, la majoria dels sistemes defensius són equipats amb torres o bastions, massissos i que sobresurten de 2,5 fins a 8 metres respecte de la façana de la cortina. Al Llenguadoc, les torres evolucionen clarament durant la segona Edat del Ferro. En un primer moment, fins a la fi del s. IV, només es troben construccions de planta quadrangular (Pech-Maho, Cayla de Mailhac, Roque de Viou, La Roque de Fabrègues). En una segona fase, la planta és arrodonida (Ambrussum i la muralla 2 de Nages a mitjan s. III (fig. 5a), així com la muralla 4 de Nages a mitjan segle següent). Es poden distingir dos tipus d'implantació d'aquestes torres. Al s. IV estan dispersades pels punts neuràlgics de la fortificació, als angles (Roque de Viou, Roque de Fabrègues, Murrel-Ferrat) o a la proximitat de les portes (Cayla de Mailhac). Més tard, al s. III, es disposen regularment al llarg de tot el recorregut del mur o en alguns segments d'aquest. D'aquesta manera, a la cara oest d'Ambrussum (mitjan s. III), tres mòduls de torres s'alternen simètricament respecte a una torre situada al centre del sector. A la muralla 2 de Nages, a la mateixa època, les torres estan espaiades d'una manera regular cada 15 metres aproximadament.

Posteriorment, a partir del s. II i al s. I aC, aquests tipus de conjunts desapareixen: d'aquesta manera, les muralles tardanes de Nages, les de Vié-Ciutat o les de Murviel, prop de Montpeller, tenen forma de llargues cortines rectilínies, amb escasses construccions complementàries, i reforcen un angle o una porta.

Una altra particularitat del Llenguadoc oriental a mitjan s. III i al s. II és que diversos *oppida* d'aquesta regió tenen, en el punt més alt, una torre monumental més important que les altres, per l'alçada o pel diàmetre, però integrada a la resta de la fortificació. D'aquest tipus en són exemples: la muralla 2 de Nages (mitjan s. III), arrodonida amb un diàmetre d'11 metres, és a dir, més del doble de les torres contemporànies normals (fig. 3); la torre núm. 17 d'Ambrussum, elevada entre 250 i 175, de planta semi-ovalada, de 13,9 metres de diàmetre, o la torre de la muralla pre-romana de Nîmes, situada al cim del Mont Cavalier, construïda al s. III o II i envoltada a l'època d'August per la «Torre Magna», que ha guardat l'empremta d'aquella, de 18 metres d'alçada i 17 d'amplada.

Les portes de carros més antigues obertes a les muralles són de tipus frontal (Pech-Maho al s. V-IV; Cayla de Mailhac i Roque de Viou, a principi del s. IV). L'eix és perpendicular al de la cortina i l'amplada varia de 2 a 4 metres. A Roque de Viou una torre flanqueja la porta; a Pech-Maho i a Cayla de Mailhac, les portes són flanquejades per dues torres o bastions. Més tard, tant a Ambrussum, a mitjan s. III,

com a Vié-Ciutat, a principi del s. I aC, es documenta un altre tipus de porta «de recobriment»: dues cortines paral·leles determinen l'eix de l'entrada, la qual està protegida en un dels costats per una torre o un bastió. Les poternes són obertures frontals estretes, d'1,4 fins a 2,7 metres d'amplada, a vegades amb una escala (Mourrel Ferrat, a la fi del s. IV-principi del s. III; Ensérune, cap al 375; Nages, cap al 150; Murviel, prop de Montpellier, al s. I aC).

Aquestes defenses ens mostren la preocupació d'assegurar els elements que formen part dels grups humans i llurs béns materials. També contribueixen, però, a marcar la realitat i la identitat de les comunitats que les van edificar. Efectivament, aquestes construccions impliquen un treball col·lectiu considerable i no productiu. A més a més, tenen com a conseqüència un cert impacte psicològic; en primer lloc, intern, pel grup que les construeix, tancat dins una faixa de muralles des d'on domina el territori dels voltants que el proveeix dels recursos necessaris, però també extern, pels grups veïns als quals s'ha d'impressionar mitjançant dispositius d'aquesta mena. Al Llenguadoc oriental, regió on les muralles són més ben conegudes, és on es pot interpretar millor l'evolució global de la seva funció. Fins a mitjan s. II, el valor defensiu augmenta amb el temps. Així, els murs són més sòlids gràcies a paraments múltiples i, a partir del s. IV, més ben defensats en els punts estratègics per torres. S'observa el pas de la torre quadrangular a la torre arrodonida, més resistent a les temptatives de desmantellament, i a un sistema de nombroses torres, espaiades regularment a partir de mitjan s. III. Amb un cert desfasament, a aquest procés s'afegeix una funció de prestigi, com ho testimonien la presència de torres monumentals a partir del s. III. A més a més, des de la intervenció romana, a la fi del s. II i durant la primera meitat del segle següent, el valor defensiu de les muralles, des d'ara desproveïdes sistemàticament de reforços, s'afebleix, com si el nou poder només volgués deixar en els establiments indígenes una funció de prestigi (ARCELIN i DEDET, 1985; DEDET i PY, 1985).

Monuments i edificis públics i/o de culte

La cohesió de la col·lectivitat que ocupa un *oppidum* també es reflecteix en els monuments i en els edificis de culte. A molts hàbitats del Llenguadoc oriental (Marduel, Vié-Ciutat, Saint Vincent de Gaujac, La Ramasse i Lattes) han localitzat esteles anepigràfiques reutilitzades dins els murs de la fi del s. VI al s. IV, a voltes decorades amb gravats, que deixen entreveure l'existència d'àrees culturals amb les quals estarien relacionades ja sigui *intra muros* o en sectors periurbans, però n'ignorem totalment la destinació. Sembla que algunes de les aglomeracions hagin donat culte a un heroi protector de la comunitat. Podrien anar lligades a aquest culte diverses formes de manifestacions: tombes o dipòsits d'objectes específics amb un condicionament arquitectural a Cayla de Mailhac, a mitjan s. IV, i a Pech-Maho, a mitjan s. III; estàtues de pedra representant un guerrier assegut amb vestit (Castelvielh en el Gard, Carla de Bouriege a l'Aude);

un dispositiu particular que comprèn un bust esculpit en pedra, dipositat a l'interior d'una cista de lloses de pedres construïda al s. II o I aC a Nîmes, a l'exterior de la muralla, al peu de la Torre Magna i emmarcada simètricament per dos *baetulus* (ARCELIN, DEDET i SCHWALLER, 1992). A alguns jaciments, la descoberta de cèl·lules humanes pot evidenciar l'existència d'una forma de «culte als avantpassats» i/o es poden tractar de trofeus d'enemics vençuts, segons el costum referit per Estrabó (IV, 4-5) i Diodor de Sicília (V, 29, 4-5) (DEDET i SCHWALLER, 1990).

Al contrari, els edificis públics són excepcionals («edifici fet amb aparell de gran mida» i «construcció Est» d'Ensérune, entre la fi del s. V i el s. II, «sala hipòstila» del mateix jaciment, datada d'entre els s. III i I aC, *fanum* de Nages, edificat cap als anys setanta aC). Cal dir, però, que només per a aquest darrer s'admet una funció de culte (PY, 1990).

La casa i el conservadorisme de l'esfera domèstica

Les cases fetes amb materials peribles

Amb els vestigis disponibles, els límits (difícils de veure) de les cèl·lules fetes amb materials peribles i pals estan excepcionalment conservats en una extensió suficient per poder conèixer la planta o les mides dels edificis (DEDET, en premsa b). La planta quadrada és coneguda durant tot el període que ens ocupa, en el Broze final IIIB (Portal Vielh, Hérault), al s. IV (Cayla de Mailhac), al s. V (L'Agrèble, Aude) o a La Lagaste a la fi del s. I aC. Però no és l'únic tipus que existeix. Dues cases de planta absidal o bi-absidal en tàpia sobre pals han estat descobertes a La Monédière (Hérault) amb una datació de principi del s. V (NICKELS, 1976) i a Gailhan (Gard) a la primera meitat o a mitjan s. V (DEDET, 1990). A la regió, en general, la presència d'edificis en absis té tendència a ser minimitzada, ja que, a diferència dels altres tipus de plantes, per poder-la discernir cal conèixer una part força important del perímetre de l'edifici. A més a més, al Llenguadoc oriental s'han deduït plantes «més o menys circulars o ovalars», dins l'àrea de repartició dels estrats de l'assentament humà associats a un o diversos indicis d'arranjaments del substrat rocós: forats de pal, fragments de revoltos, disposició concreta del mobiliari. En són exemples al Gard: Roque de Viou al Bronze final IIIB, La Liquière als s. VII-VI o Vié-Ciutat al s. IV. De totes maneres, encara no es coneix si aquestes àrees corresponen a la totalitat de l'espai de la cèl·lula o només a una part. Entre els fragments de paret corba descoberts, no és del tot impossible que algunes d'aquestes cèl·lules formessin part de cases en absis.

Les cases edificades amb materials peribles més ben conegudes són les de La Monédière (casa del tercer quart del s. V) i Gailhan (casa 22-4 del segon quart del s. V), amb una superfície de 24 i 28 metres quadrats respectivament. Pel que

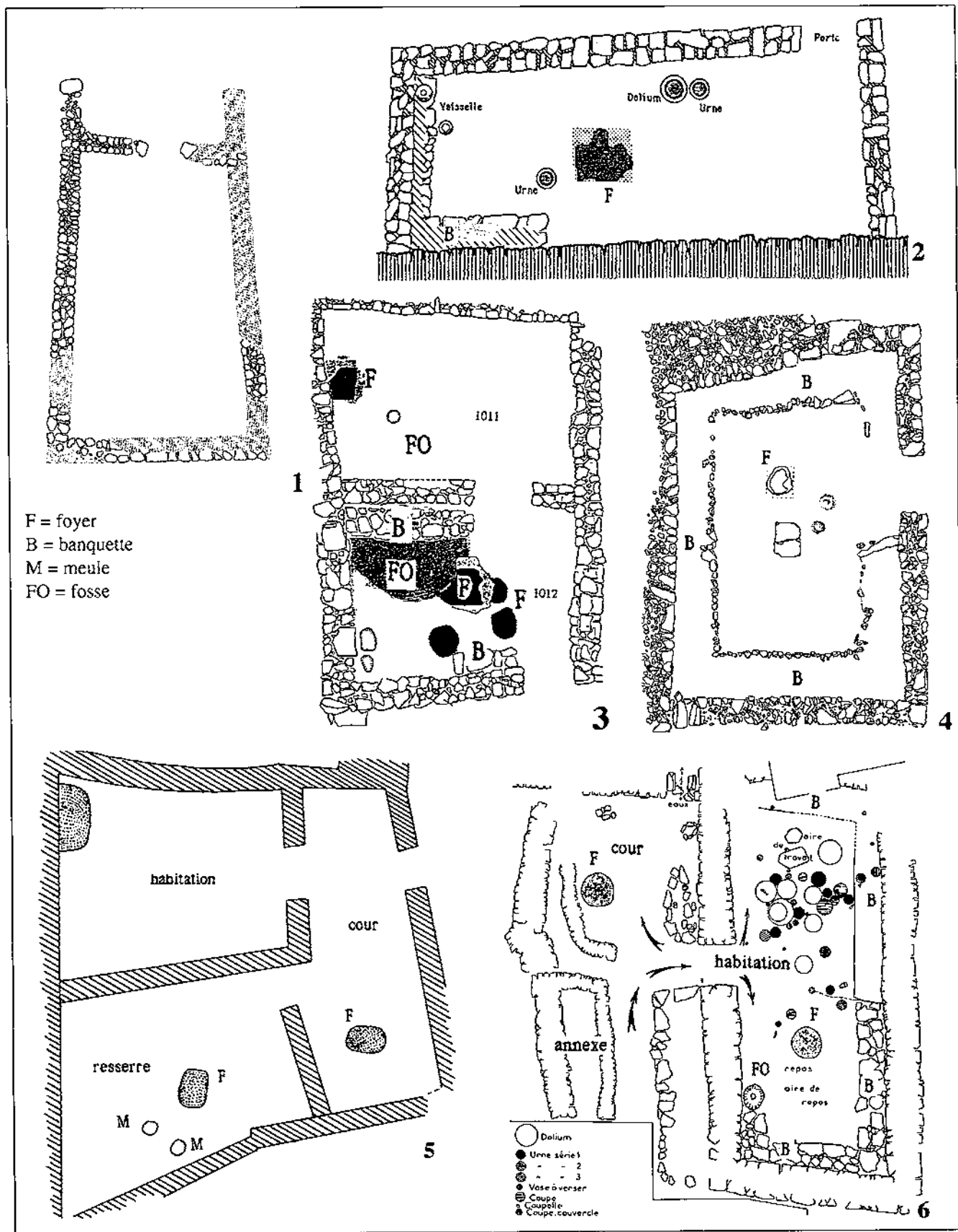

Fig. 7. Exemples de plantes de cases. 1. La Moulinasse (Salle-d'Aude, Aude), primera meitat del s. V aC (segons M. PASSELAC). 2. Roque de Viou (Saint-Dionisy, Gard), casa RG3, de la fi del s. IV - principi del III aC (segons M. PY). 3. Le Marduel (Saint-Bonet-du-Gard, Gard), casa 1011-1012, de la fi del s. IV - principi del s. III aC (segons M. PY). 4. La Ramasse (Clermont-l'Hérault, Hérault), unitat domèstica núm. 1, s. IV aC (segons D. GARCIA). 5. Pech-Maho (Sigean, Aude), casa 58 ABE, s. III aC (segons Y. SOUJER). 6. Gailhan (Gard), unitat domèstica núm. 1, últim quart del s. V aC (segons B. DEDET).

fa als períodes precedents, no se'n coneixen dades precises. L'espai intern de la casa 22-4 de Gailhan, de planta absidal, està dividit per un envà que separa dues sales. A la sala més gran, de 15 metres quadrats de superfície, la regió de l'absis va servir com a rebost. El fogar es troba a l'altra sala, més petita (d'uns 12 metres quadrats aproximadament).

Planta i utilització de l'espai de les cases construïdes amb materials durs

En aquesta regió, la planta quadrangular, rectangular o a voltes trapezoïdal de les cases de pedres i/o tovots és quasi exclusiva al s. VI. Aquest tipus de construccions prenen importància dins dels plans urbanístics preconcebuts, alineació de les cèl·lules contra la muralla o en illes allargades, i les plantes trapezoïdals són sovint el resultat d'aquest tipus d'organització (extremitats de les illes, angles entre els eixos de circulació...). La planta absidal (i/o bi-absidal?) dels edificis fets amb aquesta tècnica només es coneix actualment a un hàbitat del Llenguadoc: La Monédière a Bessan, prop d'Adge, d'entre el 550 i el 530.

Cert nombre d'unitats domèstiques donen, en graus diferents, vestigis suficients de la seva ocupació per poder identificar les funcions de les diferents parts de la casa i entreveure així la utilització general de l'espai domèstic. A partir dels elements disponibles es poden considerar set grans categories de planta i utilització de l'espai (fig. 7).

— Tipus 1. Unitat domèstica formada per una sala única de planta allargada amb l'accés per un dels costats menors. L'espai interior està separat en sèries transversals segons les funcions, però les separacions no estan materialitzades per envans: vestíbul, àrea de preparació del menjar i

de cuina (llar), zona d'emmagatzematge de productes i de mobiliari. Aquesta darrera se situa preferentment al fons de la casa, com ara la casa del sector III de La Moulinasse, datada de la fi del s. VI i principi del s. V aC, amb una superfície de 35 metres quadrats (PASSELAC, en premsa) (fig. 7,1).

— Tipus 2. Unitat domèstica que comprèn una sala única de planta allargada amb l'accés per un dels costats grans, prop d'un angle. L'espai està dividit, segons les funcions, en sèries transversals no materialitzades per envans, igual que en el tipus 1 (per exemple, la casa RG3 de Roque de Viou, fi del s. IV - principi del s. III), amb una superfície ampla lliure amb origen a l'entrada, una zona d'emmagatzematge d'alguns productes (*dolium*, urna), una àrea de preparació i de cuina dels menjars amb un fogar (a vegades decorat) situat a l'eix gran de l'edifici. El fons de la casa està probablement reservat als menjars i al repòs i té una banquetta construïda al llarg del mur de fons, fent cantonada al llarg de tres metres del costat oriental (PY, 1990) (fig. 7,2).

— Tipus 3. Unitat domèstica de planta allargada o arrodonida, amb l'espai interior dividit per envans o murs de divisió. Les habitacions (dues, tres, o excepcionalment quatre) estan disposades en filera i més o menys especialitzades (concretament: emmagatzematge i probablement zona per dormir, localitzades al fons de la casa). La casa 1011-1012 del Marduel és particularment eloqüent pel que fa a l'organització: «La primera cambra a partir de l'entrada (1012) estava segurament dedicada a les activitats culinàries i de convivència: és aquí on es concentren els fogars i les fosses de combustió, les banquetes i també és aquest el lloc on han estat recollides la majoria de les ceràmiques i de les restes de fauna (...). La cambra del darrere és completament diferent: els arranjaments (sòl i murs recoberts d'argila, fogar central

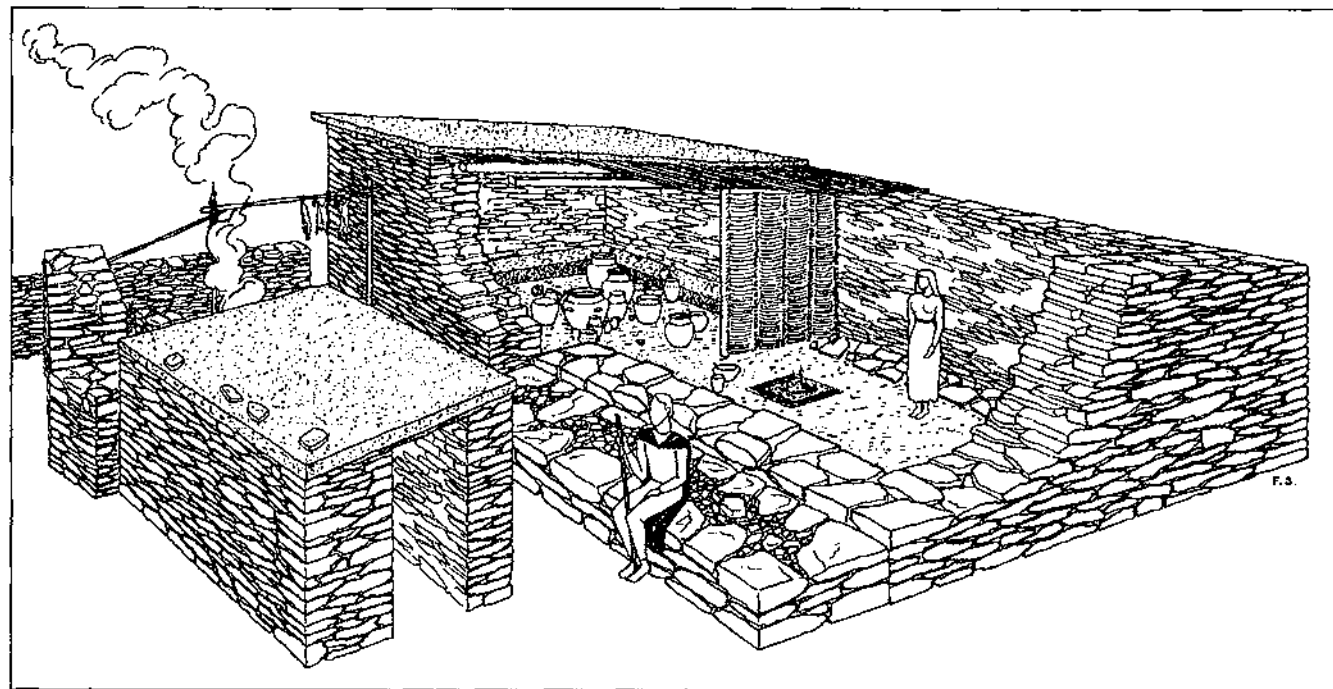

Fig. 8. Gailhan (Gard), unitat domèstica núm. 1, últim quart del s. V aC, assaig de restitució (dibuix de F. Souq).

aïllat de qualsevol traça culinària), i també l'escassetat de mobiliari arqueològic, fan pensar més aviat en una habitació de sojorn i de repòs, escalfada ocasionalment» (PY, 1990) (fig. 7,3).

— Tipus 4. Unitat domèstica de planta allargada o arrodonada, amb una sala única amb l'accés al centre d'un dels costats grans, sense una compartimentació marcada en la planta. Les habitacions de La Ramasse (Hérault), l'estructuració interior de les quals és el que millor es conserva per aquesta sèrie, tenen un fogar proper al centre, una banqueta baixa que corre al llarg d'un o diversos murs i, en un cas, de fosses de combustió (unitats domèstiques 1, 2 i 4, datades al s. IV o a principi del s. III; GARCIA, 1993) (fig. 7,4).

— Tipus 5. Unitat domèstica amb un pati envoltat d'una façana. L'accés es fa per aquest pati, on convergeixen una o diverses habitacions. A l'eixida s'han pogut documentar diverses activitats domèstiques. D'habitacions d'aquestes característiques en són exemples: Gailhan 21-18 (450-400), Pech-Maho 58 ABE (450-200) i Peyriac-de-Mer 36-37 (300-200). La casa 58 ABE de Pech-Maho, per exemple, està dividida en dues sales contínues que donen a un pati, i aquest s'obre a l'exterior, a un carrer. A la sala de l'Habitació 58A hi ha un fogar contra el mur est, així com material d'emmagatzematge que comprèn cinc *dolia* i dues àmfores. L'altra cambra, 58B, és un celler amb un fogar central, una àrea enllossada, un objecte de molta i un equipament important d'emmagatzematge (vuit *dolia* i vint-i-quatre àmfores). En el pati 58E, a més d'un fogar a l'eix gran, es van disposar dues *dolia* i dues àmfores (SOLIER, 1979) (fig. 7,5).

— Tipus 6. Unitat domèstica formada per diverses cèl·lules amb una distribució radial a partir d'un punt central fins a la unió de les diferents parts que formen el conjunt. Només se'n coneix un cas, la unitat domèstica número 1 de Gailhan (450-400 aC), que s'organitza al voltant de la porta del lloc d'habitació i d'entaforall, al sud de la zona de pas que uneix la unitat domèstica amb la resta de l'aglomeració, envoltada d'una plataforma construïda (assegador?), d'una banda i, de l'altra, d'un petit edifici annex (segurament un lloc d'abric per als petits animals de cria). A l'oest hi ha un pati domèstic encerclat, amb una zona de fogars arrecerada per un mur de paravent, testimoni d'activitats culinàries, i una banqueteta petita i molt baixa al costat oposat. També s'han trobat falques de pals que podrien haver servit com una mena d'estenedor. A l'oest, la sala 1, d'entaforall (set *dolia* i restes de recipients d'emmagatzematge de materials lleugers) i d'ordenació dels equipaments domèstics (vint-i-set recipients culinàries i alguns estris) i de treball al voltant de dues taules baixes de pedra. A l'est, la sala 2, dedicada a activitats de convivència i al repòs: un fogar central decorat, envoltat de pocs objectes de mobiliari però amb un nombre elevat d'ossos de fauna, una banqueteta baixa al llarg de tres costats i una petita fossa (DEDET, 1987) (fig. 7,6 i fig. 8).

— Tipus 7. Unitat domèstica complexa, formada d'habitacions adossades o juxtaposades que han donat vestigis de funcions complementàries. Aquest tipus de planta s'ha constatat a Lattes a la fi del s. III (GARCIA i PY, 1992) i es pot de-

duir, per exemple, a Nages a partir de la presència de sales molt petites que només podrien haver existit conjuntament amb altres cèl·lules dividides o no.

Per al conjunt del Llenguadoc s'imposen diferents constatacions, referents sobretot als edificis de parets mestres:

— Les unitats domèstiques d'una sola habitació es constaten durant tota l'Edat del Ferro, i són proporcionalment menys freqüents a partir del segon quart del s. II aC.

— Les unitats domèstiques de dues cèl·lules només es coneixen a partir del 500. Resten més o menys estables en nombre fins a principi del s. II aC. Els espais no coberts encerclats que serveixen de corts domèstiques no es constaten fins a la segona meitat del s. V aC. A partir del segon quart del s. II aC es confirma un augment en el nombre de les unitats domèstiques de dues cèl·lules i sense eixida.

— Exceptuant la casa amb absis A de La Monédière, les unitats domèstiques amb tres habitacions cobertes apareixen només a partir de la fi del s. IV aC (Lattes). Anteriorment, es tracta de cases de dues sales i un pati.

— Per al conjunt de l'Edat del Ferro, hi ha una tendència general a l'augment de les superfícies cobertes: les mitjanes passen de 24 a 41,5 metres quadrats, entre la segona meitat del s. VI aC i el canvi d'era. Molt semblant és l'evolució de les superfícies totals de les unitats domèstiques (cèl·lules cobertes i espais no coberts), almenys per als períodes on s'han documentat patis interiors (67 metres quadrats en total per la unitat domèstica 1 de Gailhan i 95 metres quadrats per la casa 58 ABE de Pech-Maho).

Aquestes categories diferents de cases no són característiques d'una fase cronològica concreta. Es poden observar des de la fi del s. VI. Totes, possiblement amb l'excepció de les categories 5 i 6 que són representades per un nombre d'exemples massa reduït, existeixen encara a principi del s. I aC. Això demostra una innegable conservació dels esquemes arquitecturals malgrat els canvis socio-econòmics produïts durant l'Edat del Ferro. Al capdavant, aquests esquemes ja estaven potser en vigor abans, però el nostre coneixement dels edificis amb pals i parets de tàpia és encara molt limitat. Això, al mateix temps, és testimoni d'una diversitat quant a les fórmules emprades per delimitar l'espai habitat i el seu ús durant el mateix període de temps.

També hi ha, en aquestes situacions, una diversitat local; per exemple, a Gailhan coexisteixen tres fórmules diferents o potser se succeeixen molt ràpidament durant el s. V (els tipus 3, 4 i 6); a Lattes, en el barri sud-est excavat, les cases d'una sola habitació són veïnes amb altres de dues o excepcionalment de tres; al contrari, a La Ramasse, les unitats domèstiques 1, 2 i 4 presenten durant un segle i mig, entre el 400 i el 250, una gran similitud de planta i d'utilització de l'espai.

La casa, espai social

Amb superfícies cobertes mitjanes, entre 24 i 41,5 metres quadrats segons l'època, on la superfície dedicada al repòs dels habitants es redueix entre 12 i 35 m², i està par-

cialment ocupada pel fogar, els recipients d'emmagatzematge i altres objectes diversos, la casa només pot acollir un grup reduït d'individus, entre sis i vuit persones, i els productes de les activitats agrícoles i ramaderes. Aquesta cèl·lula correspon, sense cap mena de dubte, a la família nuclear, és a dir, normalment a la parella i a la seva descendència no-adulta (DEDET, 1987). Evidentment, aquesta és la cèl·lula base de la societat llenguadociana i rossellonenca protohistòrica, i l'augment de la superfície habitable entre el Bronze final i el final de l'Edat del Ferro és massa feble per indicar un canvi de l'estructura social.

Un altre aspecte de la societat sobre el qual la casa ens pot aportar informacions concretes és el lloc ocupat pels nens petits dins la societat o la família. Quan els infants moren durant el període perinatal o durant els primers mesos, en molts hàbitats de l'època que ens ocupa no són enterrats dins la necròpolis, sinó a l'interior de les cases o a l'entorn immediat. Els enterraments són individuals i sense ofrenes ni aixovar d'acompanyament, disposats en una fossa petita, reomplerta de sediment sense cap protecció ni senyalització. El ritual funerari, en el cas que hagi existit, no ha deixat cap traça. La densitat d'aquests tipus d'enterraments es pot apreciar sobretot en el segon poblat de Gailhan (últim quart del s. V) on es van excavar deu esquelets de perinatals en una superfície corresponent a cinc unitats domèstiques, és a dir, una mitjana de dos enterraments per família d'una durada aproximada d'un quart de segle. Tenint en compte, d'una banda, l'alta mortalitat infantil que hom pot esperar en una població sense les regles d'higiene i de la medicina moderna i, d'altra banda, el fet que aquest grup d'edat està molt mal representat a l'interior de les necròpolis, és molt probable que aquesta pràctica reflecteixi el tipus normal de sepultura de la part de la població morta amb poca edat, a l'interior del cercle familiar. Per evitar que el grup humà no estigui gaire sovint de dol, el reconeixement i la integració de l'infant dins la societat no es devia produir fins a una edat on les possibilitats de supervivència fossin més altes (DEDET, DUDAY i TILLIER, 1991).

Relació de la casa amb l'economia

L'economia dels habitants de la casa, basada en una producció agropastoral variable segons les contrades del Llenguadoc i del Rosselló i completada amb els recursos de la caça i de la recol·lecció, implica l'existència de reserves de provisions a curt termini, que seran consumides durant l'any o que eventualment podran ser utilitzades en part en processos d'intercanvi. La casa del Llenguadoc sembla tenir aquest paper (almenys en part), sobretot pel que fa a les produccions de cereals i fruites.

Cada vegada que l'estat de conservació permet l'observació de l'organització de la casa, veiem que una part important de la seva superfície està dedicada a funcions d'emmagatzematge dels productes alimentaris de la família: segons els exemples, un sector de l'habitació única, una o diverses habitacions annexes o a vegades estructures prepa-

rades en el pati domèstic. A més a més, les eixides i els sotres són favorables per a l'assecatament d'un cert nombre de productes que només es poden conservar una vegada secs. Aquest és principalment el paper que es pot atribuir a la gran plataforma del pati domèstic núm. 1 de Gailhan. Però en els exemples més ben coneguts, tant a Lattes com a Gailhan, la capacitat de reserva no és suficient per a les necessitats de tot un any. Segurament existien llocs d'emmagatzematge exteriors a les habitacions i a les aglomeracions, com ho demostren els camps de sitges excavats en franges a Ensérune.

Al contrari, el cabal, essencialment bous, cabres, porcs i bous, en proporcions variables segons les aglomeracions, les regions i les èpoques, no té un lloc específic exceptuant l'interior de la unitat domèstica o entre les cases. Segurament el bestiar estaria tancat a les afores dels poblats o en els llocs de pastura.

Casa i pràctiques rituals

La casa és també un lloc al qual l'home dona un significat sagrat en certa mesura. Es poden entreveure certes traces, més o menys explícites, de pràctiques rituals a l'entorn de l'esfera domèstica. Alguns exemples poden significar sacrificis propiciatoris, expiatoris o votius; fosses amb un o diversos animals esquarterats (xais a Vié-Ciutat a la fi del s. V, vedella a Peyriac-de-Mer al s. IV) o fosses amb ofrenes de recipients relacionats amb el servei del vi (La Monédière al s. VI). A aquesta sèrie possiblement es pot afegir el dipòsit d'un crani humà infantil i una mandíbula de porc, recobert d'un fragment de *dolium*, en el terraplenament d'un sòl d'una casa de Lattes (illa 3, casa I, sala 7). Hi ha altres exemples de probables rituals propiciatoris, caracteritzats per fosses i recipients o cofres enterrats, que contenen principalment les restes d'un petit animal salvatge, ocell o rosegador a Ensérune, Lattes, Nages al s. I aC, La Ramasse al s. III aC (en aquest cas, el dipòsit es va fer sota el llindar), i una serp a Nages al s. I aC. Així mateix, pot ser que existeixin rituals relacionats amb un fogar però, de fet, l'únic argument que permetria donar fonament a un caràcter sagrat del fogar, és a dir, la decoració de la placa-fogar a algunes de les aglomeracions del Llenguadoc oriental, del Bronze final III a la fi de l'Edat del Ferro, no sembla gaire consistent (DEDET i SCHWALLER, 1990).

ABSTRACT

General framework of the habitat and habitation in Languedoc and Roussillon during the proto-history

If we schedule all of the actual knowledge about the houses and the habitats in Languedoc and Roussillon from the late Bronze Age to the end of the Second Iron Age, we can see two different aspects. On one part, the agglomerations deeply transform themselves between early and late

proto-history, so that the construction and cohesion of human groups improve themselves: the houses grouping together since the second late Bronze Age, then roosting on hills from the IIIb late Bronze Age, when the "oppida" appears; transition of perishable house supported by stakes to the house toughly built supported by walls, progressively, on the coast then to the inside land till the Massif Central foot, between the sixth and the first century before J.-C.; preconceived town planning more and more precise with the houses toughly built; enclosures and fortifications from the second half of the sixth century, with further a monumental mark on some sites, more particularly in Eastern Languedoc at Second Iron Age. On the other way during the same period, the perennity of the house shapes, organization and use shows the conservatism of the domestic sphere in a society where the nuclear family remains the basic cellule.

RESUMEN

Visión general de la habitación y del hábitat en el Languedoc y en el Rosellón durante la protohistoria

Analizando el conocimiento actual del hábitat y de la habitación en el Languedoc y en el Rosellón desde el final de la edad del Bronce hasta finales de la edad del Hierro, podemos observar dos aspectos diferentes: Por una parte las aglomeraciones se transforman profundamente, mejorando la construcción y la cohesión entre los grupos humanos. En el Bronce Final II las casas se agrupan y en el Bronce Final IIIB se establecen en zonas altas y de pendiente agreste. Con la formación de los *oppida*, las casas construidas antes con materiales perecederos se construirán con paredes de piedra, característica que aparece primero en la costa y progresivamente se extiende hacia las zonas del interior, hasta llegar a la base del Macizo Central, entre los siglos VI y I a.C. Se observa una planificación preconcebida de las ciudades y una construcción más precisa de la casa. La construcción de cercados y fortificaciones se realizará a partir de la segunda mitad del s. VI y ello producirá la creación de poblados monumentales sobre todo en el Languedoc oriental a partir de la segunda edad del Hierro.

Por otra parte y durante el mismo período, la morfología de las casas, su organización y uso no varían mucho, cosa que indica un cierto conservadurismo en el mundo doméstico, en una sociedad donde la familia nuclear permanece como célula básica.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARCELIN, P., DEDET, B. (1985) «Les enceintes protohistoriques du Midi méditerranéen des origines à la fin du IIe s. av. J.-C.», dins DEDET, B. i PY, M. (ed.) (1985) *Les enceintes protohistoriques de Gaule méridionale*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 14, pp. 11-37.
- ARCELIN, P., DEDET, B. i SCHWALLER, M. (1992) «Espaces publics, espaces religieux protohistoriques en Gaule méridionale», dins *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 181-242.
- DEDET, B. (1985a) «Les gisements lagunaires à l'Age du Bronze Final», dins *L'occupation des rivages de l'étang de Mauguio (Hérault) au Bronze Final et au Premier Age du fer, III, Synthèses et annexes*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 13, pp. 5-46.
- DEDET, B. (1985b) «La maison et le village durant la Protohistoire en Languedoc», *Histoire et Archéologie, Les Dossiers*, 99, pp. 14-27.
- DEDET, B. (1987) *Habitat et vie quotidienne en Languedoc au milieu de l'Age du Fer: l'unité domestique n°1 de Gailhan, Gard*. Paris: CNRS, 228 p. (Suplement 17 de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*.)
- DEDET, B. (1990) «Une maison à absides sur l'oppidum de Gailhan, Gard, au milieu du Ve s. av. J.-C.. La question des maisons de plan absidal en Gaule du Sud», *Gallia*, 1990, pp. 29-55.
- DEDET, B. (1990) *Le Bronze Final III en Languedoc oriental et dans les Grands Causses: état de la question*. A l'entorn de Jean Arnal. Montpellier: 1990, pp. 409-427.
- DEDET, B. (en premsa a) «L'organisation de l'habitat sur l'oppidum de Gailhan, Gard», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 18.
- DEDET, B. (en premsa b) «La maison languedocienne durant la Protohistoire: formes et utilisation de l'espace», dins *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire, Actes du Colloque International d'Arles*, octobre de 1989.
- DEDET, B., DUDAY, H. i TILLIER, A. M. (1991) «Inhumations de fœtus, nouveau-nés et nourrissons dans les habitats protohistoriques du Languedoc: l'exemple de Gailhan, Gard», *Gallia*, 48, pp. 59-108.
- DEDET, B. i PY, M. (ed.) (1985) *Les enceintes protohistoriques de Gaule méridionale*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 14, 144 p.
- DEDET, B. i SCHWALLER, M. (1990) «Pratiques cultuelles et funéraires protohistoriques en milieu domestique sur les oppida languedociens», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 13, pp. 137-161.
- FICHES, J.-L., FENOUILLET, M. i WUJEK, C. (1976) *Sept ans de recherches à Ambrassum, oppidum relais de la voie domitienne*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 4, 122 p.
- GARCIA, D. (1993) *Entre Ibères et Ligures, Lodévois et moyenne vallée de l'Hérault protohistoriques*. Paris: CNRS, 335 p. (Suplement 26 de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*.)
- GARCIA, D. i PY, M. (1992) «La ville portuaire de Lattes (Hérault, France): présentation des fouilles et des premiers résultats», *Revue d'Archéologie de Ponent*, 2, pp. 75-95.
- GARMY, P. i PY, M. (1976) «Deux cabanes stratifiées de l'Age du Bronze final IIIB sur l'oppidum de Roque de Viou à Saint-Dionisy, Gard», *Gallia Préhistoire*, 19, pp. 239-264.
- GASCO, J. (1989) «Habitats et structures domestiques en Languedoc méditerranéen durant l'Age du Bronze final», dins *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire, Pré-Actes du Colloque d'Arles*, pp. 36-40.
- GUILAINE, J., RANCOULE, G., VAQUER, J., PASSELAC, M., i VIGNE, J.-D. (1986) *Carsac, une agglomération protohistorique en Languedoc*. Toulouse: 1986, 302 p.
- JANNORAY, J. (1955) *Ensérune, contribution à l'étude des civilisations préromaines de la Gaule méridionale*. Paris: De Boccard, 1955, 490 p.
- LARDERET, P. (1957) «L'oppidum pré-romain de La Roque, commune de Fabrègues (Hérault)», *Gallia*, XV, pp. 1-39.
- LAURICOT, J. (1958) «Un gisement de transition Bronze final-Ier Age du Fer. Les fonds de cabanes du Baous de La Salle (commune de Bize, Aude)», *Cahiers Ligures de Préhistoire et d'Archéologie*, 7, pp. 16-47.
- LOUIS, M. i TAFFANEL, O. i J. (1955) *Le Premier Age du Fer languedocien, I, Les habitats*. Bordighera-Montpellier: Institut International d'Études Ligures, 1955, 207 p.
- MICHELOZZI, A. (1982) *L'habitation protohistorique en Languedoc oriental*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 10, 93 p.
- NICKELS, A. (1976a) «Contribution des fouilles de l'arrière-pays d'Agde à l'étude du problème des rapports entre Grecs et indigènes en Languedoc (VIe-Ve siècles)», *Mélanges de l'École Française de Rome-Antiquité*, 88, 1, pp. 141-157.

NICKELS, A. (1976b) «Les maisons à abside d'époque grecque archaïque de La Monédière à Bessan (Hérault)», *Gallia*, 34, pp.95-128.

PASSELAC, M. (en premsa) «Une maison de la fin du Premier Age du fer sur l'oppidum de la Moulinasse (Aude)», *Études Massaliètes*, 4.

PY, M. (1978) *L'oppidum des Castels à Nages (Gard) (fouilles 1958-1974)*. Paris: CNRS, 1978, 361 p. (XXV supplément de Gallia.)

PY, M. (1985) «Les gisements lagunaires au Premier Age du Fer», dins *L'occupation des rives de l'étang de Mauguio (Hérault) au Bronze Final et au Premier Age du fer, III, Synthèses et annexes*. Caveirac: Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 13, pp. 47-84.

PY, M. (1990) *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nimoise*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, École Française de Rome, 131, 2 vol., 957 p.

PY, M. (ed.) (1990) *Fouilles dans la ville antique de Lattes*. Lattara, 3, 416 p.

PY, M., LEBEAUPIN, D., BESSAC, J.-CL., DE CHAZELLES, CL.-A. i DUDAY, H. (1986) «Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard), III. Les niveaux du IIe et Ier s. av. n. è. sur le chantier central», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9, pp.9-80.

PY, M., LEBEAUPIN, D., DUDAY, H., FABRE V. i TILLIER A.-M. (1989) «Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard), IV. Les niveaux des IVe et IIIe s. av. n. è. sur le chantier central», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 12, pp.121-190.

PY, M., LEBEAUPIN, D. (1992) «Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard), V. Les niveaux de la deuxième moitié du Ve s. av. n. è. sur le chantier central», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 261-326.

PY, M., PY, F., SAUZET, P. i TENDILLE, C. (1984) *La Liquière, Calvisson, Gard. Village du Premier Age du Fer en Languedoc oriental*. Paris: CNRS, 363 p. (Supplément II de la *Revue Archéologique de Narbonnaise*.)

RANCOULE, G. (1980) *La Lagaste, agglomération gauloise du Bassin de l'Aude*. Carcassonne: Atacina 10, 172 p.

SOLIER, Y. (1976) «Pech-Maho, oppidum pré-romain, VIe-IIIe s. av. J.-C.», dins *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, IX congrès. Niça: 1976, Livret-guide de l'excursion C3, pp.252-262.

SOLIER, Y. (1979) «Découverte d'inscriptions sur plomb en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech-Maho (Sigeon)», *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XII, pp. 55-123.

SOLIER, Y. (1992) «L'occupation des Corbières à l'Age du Fer. Habitats et mobiliers», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 15, pp. 327-389.

SOLIER, Y. i FABRE, H. (1969) «L'oppidum du Moulin à Peyriac-de-Mer (Aude). Fouilles 1966, 1967 et 1968», *Bulletin de la Société d'Études Scientifiques de l'Aude*, LXIX, pp. 69-106.

SOLIER, Y. i GIRY, J. (1973) «Les recherches archéologiques à Montlaurès: état des questions» dins *Narbonne, Archéologie et Histoire*, 1, Montpellier: pp.77-111.

Notes

1. Una arquitectura domèstica en pedra és ben coneguda en el Languedoc oriental durant el Calcolític (grup de Fontbouisse), però, pel que fa al Bronze antic i mitjà, ens manca totalment la documentació.

2. Al marge d'aquests tipus, cal destacar la descoberta recent a Lattes d'una unitat domèstica amb pati central que permet l'accés a quatre habitacions situades a tres dels costats, datada de la primera meitat del s. II aC (GARCÍA i PY, 1992).

Bernard Dedet és director de Recerca del CNRS, membre de l'equip UPR 290 titulat *Civilitzacions protohistòriques de França mediterrània* en base a Montpellier-Lattes. Els seus treballs han estat centrats sobretot en l'estudi dels hàbitats i de les habitacions protohistòriques del sud de França, i ha dirigit importants excavacions d'oppida en el Languedoc oriental (Vié-Ciutat, Gailhan...), a partir de les quals s'estan realitzant molts estudis sobre aquest tema. Actualment, i en relació amb els treballs sobre els jaciments d'hàbitat, s'ha dedicat a completar els nostres coneixements sobre la civilització protohistòrica del Languedoc oriental i del sud del massís central a través de l'estudi de les pràctiques funeràries.

(Títol original: «Vision générale de l'habitation et de l'habitat en Languedoc et en Roussillon durant la Proto-histoire». Traducció de Tona Majó i Ortin.)